

Physics, Mc Graw-Hill (1959). Najdete v nich grafy některých funkcí a grafické znázornění mnoha stavů.

Rádi bychom zmínili jednu zvláštní vlastnost vlnových funkcí pro vyšší l . Pro $l > 0$ jsou amplitudy v počátku soustavy souřadnic rovny nule. To nás nepřekvapuje, protože jen těžko může mít elektron moment hybnosti, je-li jeho rameno síly velmi malé. Z toho důvodu platí, že čím větší je l , tím víc jsou amplitudy „odtlačovány“ od středu. Podíváme-li se na to, jak se radiální funkce mění při malých r , zjistíme z rovnice (19.53), že

$$F_{n,l}(r) \approx r^l.$$

Taková závislost na r znamená, že abychom dospěli k větší hodnotě amplitudy, musíme v případě větších l postoupit od bodu $r=0$ do větší vzdálenosti. Mimochodem, zmíněný průběh je podmíněn tím členem v rovnici pro radiální část vlnové funkce, který odpovídá odstředivé síle, takže totéž se bude týkat libovolného potenciálu měnícího se s malými r pomaleji než $1/r^2$ – a taková je většina atomových potenciálů.

17.6 PERIODICKÁ SOUSTAVA PRVKŮ

Nyní bychom rádi v určitém přiblížení využili teorii atomu vodíku na to, abychom alespoň trochu porozuměli periodické soustavě chemických prvků. Prvek s protonovým číslem Z má Z elektronů, které se sice elektrickou přitažlivostí jádra drží pohromadě, ale navzájem se odpuzují. Abychom dostali zcela přesné řešení, museli bychom vyřešit Schrödingerovu rovnici pro Z elektronů nacházejících se v Coulombově poli. Pro helium vypadá tato rovnice takto

$$-\frac{\hbar}{i} \frac{\partial \psi}{\partial t} = -\frac{\hbar^2}{2m} (\nabla_1^2 \psi + \nabla_2^2 \psi) + \left(-\frac{2e^2}{r_1} - \frac{2e^2}{r_2} + \frac{e^2}{r_{12}} \right) \psi,$$

kde ∇_1^2 je Laplaceův operátor působící na $\mathbf{r}_1$ (souřadnice jednoho elektronu), ∇_2^2 působí na $\mathbf{r}_2$ a $r_{12} = |\mathbf{r}_1 - \mathbf{r}_2|$. (Spin elektronů opět zanedbáváme.) Abychom našli stacionární stavy a energetické hladiny, museli bychom hledat řešení ve tvaru

$$\psi = f(\mathbf{r}_1, \mathbf{r}_2) e^{-(i/\hbar)Et}.$$

Geometrická závislost je zahrnuta v f , které je funkcí šesti proměnných – současných poloh obou elektronů. Ještě nikomu se nepodařilo najít analytické řešení, ačkoliv numerickými metodami jsme se už dopracovali k řešení pro nejnižší energetické stavy.

V případě 3, 4 nebo 5 elektronů je zcela beznadějně pokoušet se dojít k přesným řešením a jsme příliš daleko od toho, abychom mohli prohlásit, že kvantová mechanika beze zbytku objasnila periodickou soustavu prvků. Ale dokonce i pomocí nepřesného přiblížení a určitých následných úprav je možné porozumět (alespoň kvalitativně) mnohým chemickým vlastnostem, které jsou jasně vidět z periodické soustavy prvků.

Chemické vlastnosti atomů jsou v převážné míře určeny jejich stavy s nejnižší energií. K nalezení těchto stavů a jim příslušejících energií lze použít následující přibližnou teorii. Zaprvé, zanedbáme spin elektronu, alevzmememe v úvahu Pauliho vylučovací princip a prohlásíme, že libovolný

volný stav může být obsazen pouze jedním elektronem. To znamená, že každá orbitální konfigurace může obsahovat maximálně *dvě* takové částice – jednu se spinem nahoru, druhou se spinem dolů. V prvním přiblížení dále zanedbáme *podrobnosti* vzájemného působení elektronů a budeme předpokládat, že každá z nich se pohybuje v *centrálním poli*, které je kombinací polí jádra a všech ostatních elektronů. V případě neonu, který má 10 elektronů, říkáme, že každý z nich pocítuje vliv středního potenciálu pocházejícího od jádra a zbývajících devíti elektronů. Představíme si, že do Schrödingerovy rovnice pro každý elektron dosadíme za $U(r)$ pole $1/r$ modifikované v důsledku přítomnosti ostatních elektronů sféricky symetrickou hustotou náboje.

V tomto modelu se každý elektron chová jako nezávislá částice. Úhlové závislosti jeho vlnové funkce budou přesně stejné jako jsou ty, s nimiž jsme se setkali u atomu vodíku. Opět to budou stavy s , p atd. a budou mít různé hodnoty m . Jelikož $U(r)$ už nemá tvar úměrný $1/r$, bude se radiální část vlnových funkcí trochu lišit, ačkoliv kvalitativně se nezmění; dostaneme proto stejná hlavní kvantová čísla n . Energie stavů budou také poněkud odlišné.

VODÍK

Podívejme se, k čemu se na základě těchto představ dostaneme. Základní stav vodíku má $n = 1$ a $l = m = 0$; mluvíme o elektronové konfiguraci $1s$. Jeho energie je $-13,6$ eV. Nazýváme ji *ionizační energií* a označujeme ji W_1 . Velká hodnota ionizační energie vyjadřuje tutéž skutečnost, že je těžké elektron z atomu odtrhnout, a obecně platí, že daná látka je chemicky méně aktivní.

HELIUM

Nyní vezměme helium. Oba elektrony se mohou nacházet v témž nejnižším stavu (jeden se spinem nahoru a druhý se spinem dolů). V něm se elektron pohybuje v poli s potenciálem, který je pro malá r podobný coulombovskému potenciálu pro $Z = 2$ a pro velká r téměř typu potenciálu, ale pro $Z = 1$. Výsledkem je vodíkupodobný stav $1s$ s o něco nižší energií. Oba elektrony jsou ve stavu $1s$ ($l = 0, m = 0$). Pozorovaná ionizační energie (nutná k odtržení *jednoho* elektronu) představuje $24,6$ eV. Jelikož je vrstva $1s$ už zaplněna (více než dva elektrony se do ní nevejdou), helium prakticky nemá tendenci přitahovat elektrony jiných atomů. Je chemicky inertní.

LITHIUM

Jádro lithia má náboj 3. Stavy elektronu budou opět podobné jako u vodíku a trojice elektronů zaujme tři hladiny s nejnižší energií. Dva vstoupí do stavů $1s$ a třetí přejde do stavu $n = 2$. Ale s jakým l , 0 nebo 1? Ve vodíku měly tyto stavy stejnou energii, ale u jiných atomů už tomu tak není, a to z následujícího důvodu. Vzpomeňte si, že pro stav $2s$ existuje určitá amplituda nacházející se blízko jádra, ale stav $2p$ ji nemá. To znamená, že elektron ve stavu $2s$ nějakým způsobem pocítí trojnásobný elektrický náboj lithiového jádra, zatímco elektron ve stavu $2p$ zůstává v oblasti, kde je pole podobné Coulombově poli jediného náboje. Toto dodatečné přitahování sníží energii stavu $2s$ oproti stavu $2p$. Energetické hladiny vypadají přibližně tak, jak jsou nakresleny na *obr. 17.8*; měli byste si je porovnat s odpovídajícím diagramem pro vodík na *obr. 17.7*.

Jelikož tento třetí elektron má vyšší energii než ostatní dva, lze jej poměrně snadno odtrhnout. Ionizační energie lithia je jen $5,4$ eV, a proto je z chemické stránky dost aktivní.

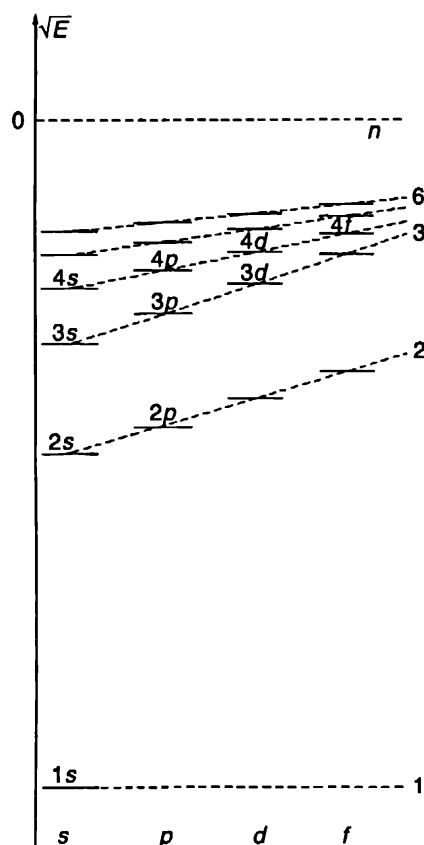
Tak se postupně před našimi očima odkrývá celá další struktura; v *tab. 17.2* jsme sepsali seznam prvních 36 prvků a zároveň jsme uvedli, jaké stavy obsazují elektrony v základním stavu každého atomu. V tabulce najdeme ionizační energii nejslaběji vázaného elektronu a počet elektronů v každé slupce – pod čímž chápeme stavy se stejným n . Jelikož se stavy s různým l liší svou energií, každé hodnotě l odpovídá podslupka s $2(2l + 1)$ možnými stavy (s různým m a spinem elektronu). Až na velmi malé efekty, které zanedbáváme, mají všechny tyto stavy stejnou energii.

ATOM VODÍKU A PERIODICKÁ SOUSTAVA PRVKŮ

Tabulka 17.2: Elektronové konfigurace prvních 36 chemických prvků

Z	Prvek	$W_I(\text{eV})$	Elektronová konfigurace											
			1s	2s	2p	3s	(3p)	3d	4s	4p	4d	4f		
1	H vodík	13,6	1											
2	He helium	24,6	2											
3	Li lithium	5,4	ZAPLNĚNÉ (2)	1										
4	Be beryllium	9,3		2										
5	B bor	8,3		2	1									
6	C uhlík	11,3		2	2									
7	N dusík	14,5		2	3									
8	O kyslík	13,6		2	4									
9	F fluor	17,4		2	5									
10	Ne neon	21,6		2	6									
11	Na sodík	5,1					1							
12	Mg hořčík	7,6					2							
13	Al hliník	6,0				2	1							
14	Si křemík	8,1	- ZAPLNĚNÉ -			2	2							
15	P fosfor	10,5				2	3							
16	S síra	10,4	(2)	(8)		2	4							
17	Cl chlor	13,0				2	5							
18	Ar argon	15,8				2	6							
19	K draslík	4,3								1				
20	Ca vápník	6,1								2				
21	Sc skandium	6,5							1	2				
22	Ti titan	6,8							2	2				
23	V vanad	6,7	- ZAPLNĚNÉ -						3	2				
24	Cr chrom	6,8							5	1				
25	Mn mangan	7,4	(2)	(8)	(8)				5	2				
26	Fe železo	7,9							6	2				
27	Co kobalt	7,9							7	2				
28	Ni nikl	7,6							8	2				
29	Cu měď	7,7							10	1				
30	Zn zinek	9,4							10	2				
31	Ga gallium	6,0								2	1			
32	Ge germanium	7,9	- ZAPLNĚNÉ -							2	2			
33	As arzen	9,8								2	3			
34	Se selen	9,7	(2)	(8)	(18)					2	4			
35	Br brom	11,8								2	5			
36	Kr krypton	14,0								2	6			

PERIODICKÁ SOUSTAVA PRVKŮ

Obr. 17.8 Schematický diagram energetických hladin atomového elektronu v přítomnosti jiných elektronů. (Měřítko není totéž jako na předcházejícím obrázku.)

BERYLLIUM

Beryllium je podobné lithiu až na to, že ve stavu $2s$ má dva elektrony, stejně jako v zaplněné vrstvě $1s$.

BOR AŽ NEON

Bor má 5 elektronů. Pátý se musí nacházet ve stavu $2p$. Existuje $2 \times 3 = 6$ různých stavů $2p$, takže stále můžeme přidávat další elektrony, dokud nedostaneme celkový počet 8. Tím se dostaneme k neonu. Přidáváním elektronů zvyšujeme zároveň i Z , takže celé elektronové rozdělení se stále více a více shlukuje kolem jádra a v důsledku toho energie stavů $2p$ klesá. Ve chvíli, kdy dorazíme k neonu, naroste ionizační energie na hodnotu 21,6 eV. Neon se svého elektronu nevzdává snadno. Navíc nemá volný ani jeden stav s nižší energií, který by mohl zaplnit, proto se nebude pokoušet přisvojit si nějaký elektron navíc. Neon je chemicky inertní. Z druhé strany, fluor má prázdné místo, kam může elektron spadnout do stavu s nižší energií, proto je v chemických reakcích poměrně aktivní.

SODÍK AŽ ARGON

Jedenáctý elektron sodíku musí začít novou slupku – nachází se ve stavu $3s$. Jemu odpovídající energetická hladina leží mnohem výš; ionizační energie prudce klesne: Sodík je aktivní chemická látka. Od sodíku až po argon se stavy s a p , patřící hodnotě $n = 3$, zaplňují v přesně stejném pořadí jako od lithia po neon. Úhlové konfigurace elektronů ve vnější nezaplňené slupce mají tutéž posloupnost a dost podobný je i postupný růst ionizační energie. Nyní už chápeme, proč se chemické vlastnosti s rostoucím protonovým číslem opakují. Hořčík se v chemických reakcích

chová podobně jako beryllium, křemík jako uhlík a chlor jako fluor. Argon je inertní, podobně jako neon.

Možná jste si všimli, že v posloupnosti ionizačních energií mezi lithiem a neonem, a také mezi sodíkem a argonem se setkáváme s nepatrnou zvláštností. Poslední elektron se k atomu kyslíku váže o něco slaběji, než bychom snad očekávali. U síry je to obdobné. Proč to tak má být? Pochopte to, vezmeme-li v úvahu některé stránky vzájemného působení jednotlivých elektronů. Uvažujme, co se stane, přidáme-li atomu boru první elektron ve stavu $2p$. Má 6 možností, kde může skončit – 3 stavy p a každý z nich se dvěma orientacemi spinu. Představme si, že elektron se usadí ve stavu s $m=0$ se spinem nahoru, který jsme nazvali stav „z“, neboť míří podél osy z . Co se nyní děje v uhlíku? Elektrony ve stavu $2p$ tu jsou dva. Skončí-li jeden ve stavu „z“, kde se usadí druhý? Jeho energie bude nižší, bude-li si držet co největší odstup od prvního elektronu; uskutečnit to lze tak, že přejde řekněme do stavu x podslupky $2p$. (Vzpomeňte si, že tento stav je lineární kombinací stavů s $m=+1$ a $m=-1$.) Postoupíme-li dále k dusíku, bude energie vzájemného odpuzování tří $2p$ -elektronů nabývat nejmenší hodnoty tehdy, kdy se po jednom rozdělí do konfigurací „x“, „y“ a „z“. U kyslíku tato hra končí. Čtvrtý elektron musí zakotvit v jednom ze zaplněných stavů – s opačným spinem. Jeho partner ho bude silně odpuzovat, takže jeho energie už nebude tak nízká, jak by jinak mohla být, a tak jej lze snáze odtrhnout. To vysvětluje přerušování rostoucí posloupnosti vazebných energií, které se objevuje mezi dusíkem a kyslíkem a mezi fosforem a sírou.

DRASLÍK AŽ ZINEK

V první chvíli bychom si mohli myslet, že po argonu začnou nové elektrony zaplňovat podslupku $3d$. Není to však pravda. Jak už jsme vysvětlili dříve (a ilustrovali na obr. 17.7), stavům s vyšším momentem hybnosti se energie posouvají nahoru. Ve chvíli, kdy přijdeme ke stavům $3d$, se jejich energetické hladiny zvednou kousek nad energii stavu $4s$. Takže v draslíku se poslední elektron nachází ve stavu $4s$. Až když se tato podslupka zaplní (dvěma elektrony) u vápníku, začne se obsazovat podslupka $3d$; postupně dostáváme skandium, titan, vanad.

Energie stavů $3d$ a $4s$ jsou tak blízko u sebe, že nepatrné efekty mohou porušit rovnováhu buď na jednu nebo na druhou stranu. Když dojde k tomu, že do stavu $3d$ máme umístit čtvrtý elektron, posune jejich vzájemné odpuzování energii stavu $4s$ nahoru o hodnotu dostatečnou k tomu, aby převýšila hladinu $3d$, proto jeden ze $4s$ – elektronů přeskočí do stavu $3d$. V případě chromu dostáváme namísto očekávané kombinace 4,2 kombinaci 5,1. Mangan získáme přidáním nového elektronu, který opět zaplní podslupku $4s$. Stav $3d$ se pak obsazuje postupně jeden za druhým, dokud nedorazíme k mědi.

Jelikož nejsvrchnější slupka manganu, železa, kobaltu a niklu má tutéž konfiguraci, mají všechny tyto prvky podobné chemické vlastnosti. (Tento jev je mnohem výraznější u prvků patřících mezi vzácné zeminy, které mají stejnou vnější slupku, ale postupně se jim zaplňuje vnitřní, a ta má mnohem menší vliv na jejich chemické vlastnosti.)

Měď si z podslupky $4s$ uloupí jeden elektron, čímž dovrší obsazování podvrstvy $3d$. Energie kombinace 10,1 je však v jejím případě tak blízká konfiguraci 9,2, že rovnováhu může porušit obyčejný atom nacházející se někde nablízku. Z toho důvodu jsou dva poslední elektrony mědi téměř ekvivalentní, takže její vazebnost může být 1, nebo 2. (Někdy se chová tak, jako kdyby její elektrony byly v konfiguraci 9,2). Podobné věci se odehrávají i jinde v tabulce a vysvětlují tu skutečnost, že jiné kovy, jako např. železo, se chemicky vážou s jednou, nebo jinou vazebností. U zinku jsou podslupky $3d$ a $4s$ jednou a navždy zaplněny.

Gallium až krypton

Od gallia po krypton pokračuje posloupnost opět normálně; obsazuje se podslupka $4p$. Vnější slupky, energie a chemické vlastnosti se opakují podle schématu od boru po neon a od hliníku po argon.

Krypton je, podobně jako argon a neon, znám jako vzácný plyn. Všechny tři jsou chemicky inertní. Znamená to, že jelikož mají zaplněné slupky s poměrně malou energií, budou řídké případy, v nichž by pro ně bylo energeticky výhodné vytvořit jednoduchou sloučeninu s jinými prvky. Mít zaplněnou slupku však nestačí. Beryllium a hořčík mají úplně obsazené slupky s , ale jejich energie je příliš velká na to, aby bylo možné hovořit o stabilitě. Podobně by člověk očekával jiný „vzácný“ prvek v případě niklu, kdyby byla energie podslupky $3d$ menší (nebo energie $4s$ větší). Na druhé straně krypton není úplně inertní; s chlorem vytváří slabě vázanou sloučeninu.

Protože se nám podařilo většinu hlavních rysů periodické soustavy objasnit, skončíme naše studium u prvku číslo 36 – vždyť ostatních je ještě asi 70!

Rádi bychom zdůraznili ještě jednu věc – nejenže dokážeme do určité míry porozumět vazebnosti, ale umíme říci i něco o směrových vlastnostech chemických vazeb. Vezměme si nějaký atom, řekněme kyslík, která má čtyři $2p$ – elektrony. První tři zaujmou stavy „ x “, „ y “ a „ z “, a čtvrtý se přidá k jednomu z nich; dva stavy, např. „ x “ a „ y “, tak zůstanou volné. Uvažujme, co se děje v molekule H_2O . Oba vodíkové atomy jsou ochotné podělit se o své elektrony s kyslíkem a pomoci mu tak zaplnit slupku. Tyto elektrony proto budou mít tendenci obsadit prázdná místa „ x “ a „ y “. Molekula vody by proto měla mít vodíkové atomy vázané tak, aby svíraly vzhledem ke středu kyslíku pravý úhel. Ve skutečnosti je tento úhel 105° . Tatáž situace nastává v sirovodíku H_2S . Ale protože je atom síry větší, jsou oba vodíkové atomy od sebe víc vzdáleny, jejich vzájemné odpuzování je menší, a proto se úhel rozšíří pouze na 93° . Selen je ještě větší, takže v H_2Se je úhel roven téměř 90° .

Na základě těchto úvah můžeme porozumět i geometrickému uspořádání molekuly amoniaku NH_3 . Dusík má ještě volné místo pro tři $2p$ – elektrony, po jednom na každý stav typu „ x “, „ y “ a „ z “. Tři vodíkové atomy by se proto měly navázat tak, aby navzájem svíraly pravé úhly. Ve skutečnosti jsou úhly o něco větší (opět v důsledku elektrického odpuzování). Alespoň však chápeme, proč molekula NH_3 není rovinná. Úhly v molekule fosfinu H_3P jsou blízké 90° , a v H_3As ještě bližší. Předpokládali jsme, že molekula NH_3 není rovinná, když jsme ji popisovali jako dvojhladinovou soustavu. Právě této prostorovosti vděčíme za to, že amoniakový maser může fungovat. Nyní vidíme, že i tento stav dokážeme vysvětlit pomocí kvantové mechaniky.

Schrödingerova rovnice se stala jedním z velkých triumfů fyziky. Tím, že nám poskytla klíč k fundamentálnímu mechanismu, který je základem struktury atomů, nám objasnila spektra, celou chemii a fyzikální podstatu látky.